

HÖRCHER FERENC

ELIOT, MANNHEIM, POLÁNYI. MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS ANGLIAI ESZMECSERE A KERESZTÉNY ELIT SZEREPÉRŐL¹

*Culture might be described as that which
cannot be planned, except by God.*

(Polányi Mihály, 1944)

KIVONAT: Különös jelensége a XX. század magyar eszmetörténetnek, hogy a század közepén számos olyan gondolkodó, politikai filozófus került ki az országból Nagy-Britanniába, aki keresztény/katolikus volt vagy lett (pl. Polányi Mihály, Kolnai Aurél, Menczer Béla). A jelenségnek fontos része, hogy a század első két harmadában volt egyfajta keresztény/katolikus reneszánsz a brit kultúrában, amelynek olyan képviselőit említhetjük, mint Eliot, Evelyn Waugh, Chesterton vagy Hilaire Belloc. E gondolkodók egy része rendszeresen összejárt a Moot-körben, amelyhez olyan magyarok is kapcsolódtak, mint Mannheim Károly vagy Polányi Mihály. A tanulmányban Eliot, Mannheim és Polányi Mihály levélváltását mutatjuk be a keresztény értelmiség korabeli feladatáról.

KULCSSZAVAK: T. S. Eliot, Mannheim Károly, Polányi Mihály, keresztény írástudók, hagyomány, felelősség, elit, második világháború, totalitarizmus

¹ A tanulmány végleges változata az 143251 azonosítójú, K típusú OTKA pályázatomban készült, amelynek címe: A politika és „a politikai” fogalma a modern magyar politikai gondolkodásban, a 16. századtól a 20. századig.

FERENC HÖRCHER

Eliot, Mannheim, Polányi
Moot Discussion on the Role of Christian “Clerisy”
in England during World War II

ABSTRACT: A particular phenomenon in Hungarian intellectual history in the 20th century is that many thinkers and political philosophers who were or became Christian/Catholic (e.g. Mihály Polányi, Aurél Kolnai, Béla Menczer) left their homeland for Britain in the middle of the century. The lecture would like to explore this phenomenon, since Anglophile orientation and Christian/Catholic thinking are prima facie not necessarily connected. An important part of the phenomenon may be that in the first two thirds of the century there was a kind of Christian/Catholic renaissance in British culture, with representatives such as Eliot, Evelyn Waugh, Chesterton or Hilaire Belloc. Some of these thinkers regularly met in the Moot circle, which was also attended by Hungarians such as Károly Mannheim or Mihály Polányi. This paper discusses the correspondence between Eliot, Mannheim and Mihály Polányi, on the contemporary tasks of Christian intellectuals.

KEYWORDS: Eliot, Mannheim, Mihály Polányi, Christian intellectuals, tradition, responsibility, elite, World War II, totalitarianism

Bevezetés: az eszmecsere háttere

Nem szükséges részletesen ecsetelni, milyen szerepet töltött be T. S. Eliot a XX. századi katolikus gondolkodásban. Az viszont kevésbé köztudott, hogy milyen fontos inspirációt jelentett Eliotnak két magyar származású emigráns tudóssal, Mannheim Károllyal és Polányi Mihállal folytatott eszmecséréje. Ebben a dolgozatban ennek az időnként igencsak élénk diskurzusnak egy fontos epizódjára fogunk kitérni: arra az írott párbeszédre, amely a három szerző között 1944-ben alakult ki. A nemrég együtt újraközölt írások ugyanis éles fényvel világítanak rá a három gondolkodó álláspontjának hasonlóságaira és átfedéseire,

de különbségeire is. Világosan kirajzolódik például, hogy Mannheim álláspontja sok tekintetben eltért a másik kettő nézeteitől.

Az írásos „beszélgetés” kiindulópontját Eliot vázlata adta, amelyben az amerikai angol költő-gondolkodó a keresztény írástudók (*clerisy*) háború utáni szerepelvállalásának kívánatos irányáról értekezett. Ezt az írást szerzője a jelek szerint körbeküldhette a Moot-kör tagjai között, s így születhetett meg Mannheim válasza, amelyre Eliot viszontválaszt küldött. Hasonló oda-vissza levélváltás zajlott le Polányi és Eliot között is. Ráadásul tudjuk azt is, hogy ebben az időben a két magyar emigráns is szót váltott egymással, így hármójuk kapcsolata igencsak rétegzetté és árnyalttá vált.² Eliotnak a két emigránssal való levelezése nem csak azért érdekes, mert a magyar tudósok levelei hozzájárultak ahhoz, hogy a költő-filozófus árnyaltabban tudja megfogalmazni társadalmi koncepcióját. Együtt olvasva e szövegeket világos, hogy a három fél egyenrangú partnerként vett részt a beszélgetésben, és mindhárman tanulhattak belőle. Például az írástudókkal kapcsolatos elioti gondolatokat pozitívan fogadta az a Mannheim Károly is, aki egyébként nem osztozott a másik két résztvevő vallásos világnézetében.³ Figyelemre méltó, hogy milyen fontosnak tartotta Mannheim a vallásos gondolkodás társadalmi kohéziót elősegítő hatását, ami nyilván visszahatott beszélgetőtársai gondolkodására is.

De lássuk, milyen kontextusban bontakozott ki a levélváltás! London mindig is gyűjtőhelye volt a magyar emigránsoknak. Így volt ez már 1848 után is, hát még az első világháborút, a Tanácsköztársaságot és Trianont követően. S persze a brit főváros maradt sokak menekülési útvonala a zsidóellenes törvények eredményeképp a két világháború között, majd a második világháború alatti zsidóüldözés és a Holokauszt idején is. Az írástudók közül Londonban talált menedéket Cs. Szabó László és Szabó Zoltán is a második világháború után. Az 56-os fiatalok közül Londonba kerülők közül is sokan játszottak fontos szerepet a magyar emigrációban, elég csak Czigány Lóránt, Gömöri Györgyre, Péter Lászlóra vagy Sárközi Mátýásra utalni. De legalább ilyen fontos volt

2 Mullins–Jacobs 2005. Kettejük viszonyáról lásd még: Gábor 1996.

3 Eliot vallás felé fordulása jól ismert tény. Polányi egyesek szerint 1919-ben, mások szerint 1923-ban tért meg. Erről lásd Nagy 1992, valamint Fülöp 2007; Torrance 2002.

a második világháború előtt és alatt Londonba érkező emigráns zsidó értelmiség: Kolnai Aurél, Menczer Béla, Mannheim Károly vagy Polányi Mihály.⁴ Ám az Eliot, Mannheim és Polányi között lezajlott levélváltás egyben azt is érzékelteti, hogy a két magyar emigráns kifejezetten tekintélyessé tudott válni abban a brit intellektuális elitkörben is, amellyel érintkezésbe került.

Ez a kör pedig az általunk tárgyalt esetben a Moot-kör, egy olyan szellemi csoportosulás volt, amely a világháború alatti kritikus helyzetben kívánta felmérni a jövő lehetőségeit, hogy politikai-társadalmi, de főleg kulturális cselekvési stratégiákat dolgozzon ki a háború utáni helyzetre.⁵ Ezt a humán értelmiségiekből verbuválódott csoportosulást J. H. Oldham, egy volt misszionárius mozgatta. Oldham a keresztény ökumenizmus híve volt, és a Moot-kört kifejezetten azzal a céllal hívta életre, hogy a kereszténység társadalmi-politikai szerepvállalásának irányát és mértékét határozzák meg a háború utáni Egyesült Királyságban. Oldhamban megvolt az a fajta szervezőkészség, amely egy ilyen alternatív elitcsoportosulás létrehozásához és fenntartásához szükséges. A társaság stabil tagjai közé számított a költő T. S. Eliot, az író John Middleton Murry, a katolikus történész Christopher Dawson, a tanár és nevelő Sir Fred Clarke, a keresztény gondolkodó Sir Walter Moberly, a teológus John Baillie, az angol-katolikus lelkész A. R. Vidler, a filozófus H. A. Hodges, és a szekuláris zsidó közgazdász, Adolph Löwe. A csak időnként felbukkanó vendégek között ott találjuk például a filozófus Reinhold Niebuhr-t. Nos, ebben a körben vált meghatározó hanggá Karl Mannheim, akit viszont igencsak élesen bírált a körhöz később csatlakozó másik magyarországi emigráns, Polányi Mihály. Oldham eredeti célja az volt, hogy jól szervezett szabadcsapatként, valamifajta lovagi rendként lendüljenek akcióba. A háború kitörésekor elsősorban Mannheim sürgette a cselekvést, de a tagok, Eliottal az élen, ellenálltak a közös fellépés követelésének, s egységes csoportként nem érezték kötelességüknek

4 Lásd Kolnai 1977. Kolnai magyar nyelvű megismertetésében Balázs Zoltán játszott kulcsszerepet. Lásd Balázs 2003; Balázs 2005. Kolnai önéletírása is elérhető már magyarul: Kolnai 2005. Lásd még Menczer 1962; Kettler–Meja–Stehr 1984, 997.; Polányi 2016. Mannheim magyarul: Mannheim 1999; 2000; Polányi 1992; 1994; 2002.

5 A Moot-köréről lásd például Kurlberg 2013, valamint Grimley 2007. A kör üléseiről közreadott dokumentum: Clements 2010.

az aktív politikai szerepvállalást. Inkább az elméleti eszmecserét tekintették hivatásuknak, szellemi emberekként az ideák csataterén kívántak hadakozni.

Két téma emelkedett ki vitatémáik közül: az egyik a nevelés kérdése, a másik pedig az értelmiség felelőssége. Valójában persze ez a két kérdés szorosan összefügg, hiszen az egyetemek összekötik őket. A Moot sajátos kérdése az volt, hogy vajon a keresztény írástudóknak milyen felelősségük van és lesz a háború után a nevelésben és az értelmiségi közbeszédben.

A Moot-kör tagjai ugyanis többségükben, bár nem kivétel nélkül keresztények voltak, s hívő keresztényként a kereszténység társadalmi szerepvállalását propagálták. Polányi Mihálynak a kereszténységhez fűződő viszonyáról Thomas F. Torrance atya visszaemlékezésében a következőket olvashatjuk: „Polányi Mihály zsidó szülők gyermekeként született Magyarországon, de áttért a keresztény hitre Polányi Magdával történt eljegyzése előtt vagy után és 1919-ben felvette a római katolikus hitet.”⁶

A szerző, aki papként is reflektált az esetre, hozzáfűzte: Mihály azt mondta neki, „nincsenek erős érzelmei a római katolicizmus irányában, mivel úgy érezte, hogy a magyarországi katolicizmus igazságtalan bánásmódja a zsidókkal beárnyékolja az egyház fényét.”⁷

Míg Polányi részvételét a Moot-kör ülésein megtérése már magyarázza, kérdés, hogy az ateista magyar emigráns Karl Mannheim hogyan tudott e körben meghatározó szerepre szert tenni. Pedig a válasz a kérdésre nem is olyan bonyolult. Befolyásának kulcsa, hogy bár társadalomtudósként a korszerű eszméket hirdette, ő is a kör tagjaihoz nagyjából hasonlóan ítélte meg a keresztény írástudókra háruló felelősséget a háború utáni helyzetben. Ilyen szempontból még az is elképzelhető, hogy maga a Moot-kör befolyásolta Mannheim nyilvános álláspontját.⁸ Ám az a tény, hogy Mannheim központi alakká vált e kör-

6 Torrance 2002.

7 Torrance 2002, 168.

8 Scott szerint a Moot hatására láthatta be Mannheim, hogy „a kereszténységnek fontos szerepe lehet azon közösségi egyetértés kialakításában, amely szükséges a demokratikus társadalom túléléséhez”. Scott 1994, 72. Lásd ezzel kapcsolatosan még az úgynevezett Böckenförde-paradoxont, amely persze később született meg, de ugyancsak a vallás szerepére utal, indirekt módon, a liberális demokráciákban.

ben, nem jelenti azt, hogy mindenben egyetértett volna vele a többség. Épp ellenkezőleg. A szociológusnak az erős és központosított államra vonatkozó elképzeléseit igen élesen bírálta a többség, és Eliot és Polányi is közéjük tartozott. Ha a választóvonal nem a vallásos hit és az ateizmus között húzódott meg, akkor mégis mi választotta el Mannheim álláspontját a többiekétől? Az alábbiakban ezt kíséreljük meg valamivel részletesebben kifejtetni.

Eliot–Mannheim–Polányi a Moot-körben

A Moot-kör 1938 és 1947 között volt aktív, az általunk vizsgált levélváltás azonban a háború alatti viszontagságos időszakra esik. Polányi Mihály 1944 nyarán jelent meg a Moot körében. A levélváltás az 1944. decemberi ülés előkészítő anyagait tartalmazza.⁹ A kiindulópontot Eliot esszéje jelentette. A költő ekkor már konzervatív nézőpontból vizsgálta a társadalom előtt álló feladatokat, s különösen a kultúra társadalmi vonatkozásait. Mullins és szerzőtársa szerint Eliot konzervatív nézőpontjával szemben Mannheim egy baloldali, progresszív nézőpontot képviselt, amelyben a társadalmi mérnökösödés elve érvényesült, a központi tervutasításos rendszer dicséretével, míg Polányi alapvetően egy klasszikus liberális nézőpontból beszélt. Tény és való: bizonyos szempontból élesebb vita alakult ki Polányi és Mannheim, mint Eliot és Mannheim között. E vitának az előzménye már az 1944 júniusi Moot-ülésen is látszott. Polányi szerint a társadalmi tervezés az orosz forradalom találmánya volt, és ha ebből áll a modernitás, akkor az tévutat jelent az emberiség számára. Hiszen a tervutasítás alapjaiban nem több, mint egy idejétmúlt XIX. századi elképzelés arról, hogyan hasznosítható a tudomány a társadalom megreformálására. „Akkoriban az embereket messzemenően az inspirálta, hogyan foglalhatnák el Isten helyét; kötelességüknek érezték, hogy jólétet parancsoljanak az emberiségre.”¹⁰ Nem csoda,

⁹ Mullins–Jacobs 2006, 147.

¹⁰ Az 1944. június 23–26. közötti Moot-ülésszak jegyzetei, 5. oldal. A Chicagói Egyetem Különleges Gyűjteményének *Polányi Mihály iratai* című iratkötegéből (15. doboz, 6. iratgyűjtő).

hogyan Polányi is ilyen vehemensen vetette bele magát a vitába. Polányi számára is kifejezetten inspirálóan bizonyult a Moot vitaszelleme, s ahogy később nyilatkozta, saját tudományos tapasztalata után épp ez a vitakör volt a legfontosabb számára társadalmi gondolkodásának kikristályosodása szempontjából.¹¹

Eliot vitaindítója: a keresztény írástudók védelmében

Az alábbiakban a levélváltás néhány fontosabb pontjára fogunk kitérni. Először is Eliot vitaindítójával kell foglalkoznunk.¹²

Eliot szerint hogyha az írástudók társadalmi szerepvállalásáról gondolkodunk, először is különbséget kell tennünk osztály és elit között. Míg az osztályhoz sorolás születési privilégium alapján történő megkülönböztetés, az elit az egyéni teljesítmény alapján különböztet. Eliot számára fontos közösség, az írástudók (*clerisy*) az elit legfelső rétege: „azok az egyének, akiktől a meghatározó eszmék származnak, s akik képesek megváltoztatni koruk érzékenységét.”¹³ Ezek az érzékeny alkotók – zenészek és festők is tartoznak ide, nem csak az írók – részben képesek elszakadni attól az osztálytól, amelybe beleszülettek. Mi több bizonyos értelemben saját nemzetük fölé is tudnak emelkedni – hiszen a magas kultúrát nem lehet nemzeti határok közé zárni.

Miután ily módon különbséget tett osztály és elit között, Eliot az írástudókon belül is különböztet. Horizontálisan az intellektusra építő és az emotív alapon álló írástudókat választja el egymástól. Fontosabb, hogy – szemben Bendával – vertikálisan is felosztja az elitet: szerinte vannak olyan írástudók, akikhez az elvi újítások kötődnek, ők alkotják az írástudók legmagasabb rendű szintjét. Ám ők sokszor nem közvetlenül hatnak a szélesebb közönségre, hanem a közepes és az alsó szint közvetítésével. Eliot példája Samuel Butler, aki szerinte magasabb fokú írástudó, akitől Bernard Shaw vett át egy gondolatot, majd azt Noël Coward, az

11 Gelwick 1965, 11. (n. 8.).

12 Eliot 2006a.

13 Eliot 2006a, 158.

írástudók alsó szintjének képviselője tette igazán népszerűvé. Eliot példája nyilván vitatható, és lehet, hogy nem a háromfokú hierarchia a pontos leírása az írástudói attitűdök különbségeinek, de az bizonyos, hogy valamifajta munkamegosztás létezik a szellem emberei között, s hogy ennek megfelelően a közönségre mért hatásuk nagyságrendje, mélysége és időbeli kiterjedése is igen különböző lehet.

A továbbiakban Eliot különbséget tesz az írástudók függetlensége, illetve foglalkoztatottsága között is. Eliot szerint e két csoportnak van egy kívánatos aránya, s ezt fenn kell tartani. Mind a függetlenségnek, mind pedig a beágyazottságnak van értéke, és egyiket nem szabad a másikkal szemben kijátszani – úgy tűnik, ez a korban nagy tekintéllyel bíró költő-értelmiségi meggyőződése és fő üzenete. Sem a központi tervutasítással előállított értelmiséget nem szeretné látni, sem pedig a „szabadúszó” értelmiség felelőtlen politizálását.

Összefoglalója után Eliot kérdéseket is megfogalmazott, nyilván abból a célból, hogy vitapartnerei számára pontosítsa, miben kíváncsi a véleményükre. E kérdések az írástudók fogalmára vonatkoznak, e fogalom terjedelmére, továbbá az írástudók kulturális jelentőségére kérdeznak rá, de specifikusan rákérdez Eliot a brit kultúra helyzetére is.

E vitaindítóra reagál tehát Mannheim és Polányi is, s ezekre viszont válaszol ismét a vitaindítót jegyző költő.

Mannheim válasza: hagyomány, innováció, tervezés

Mannheim a téma jelentőségének méltatásával kezdi dolgozatát.¹⁴ Úgy látja, a háborút követően a legsürgősebb problémák kezelése után „az egyik legégetőbb kérdés a kultúra magas színvonalának megőrzése lesz, ezzel kapcsolatban pedig az írástudók feladatának tisztázása”.¹⁵ Ám ez utóbbi feladat elvégzéséhez többre lesz szükség szerinte, mint amit az osztály fogalmától való elválasztás jelent. Szerinte a marxi „uralkodó osztály” mellett meg kell különböztetni Pa-

14 Mannheim 2006.

15 Mannheim 2006, 163.

reto elitjétől, Mosca „uralkodó osztályától”, Schücking irodalomszociológiai kategóriájától, az ízlésfenntartó csoporttól, és Mannheim saját értelmiség- (*intelligentsia*) fogalmától. Miközben a többiekétől jól megkülönböztethetőnek találja Eliot fogalmát, legközelebb állónak épp a saját terminológiáját tartja. Mannheim szerint ugyanis nem minden tanult ember tartozik ebbe az általános kategóriába. Inkább csak azok, akiknek „gondolkodásában a tanultság dinamikus erővé válik, amely elvezethet a politikailag és kulturálisan jelentős eszmék változásához”.¹⁶

Állításunk az, hogy Mannheim fogalomhasználata valójában progresszivistá és marxista gondolkodásmódjáról árulkodik, s ebbe az irányba szeretné átpozicionálni Eliot terminológiáját is. Azt mondja ugyanis, hogy „úgy határozom meg a te írástudó-fogalmadat, mint amely azokra vonatkozik, akiknek meg van a mentális ereje ahhoz, hogy megtörjék a konvenció uralmát az élet minden területén”, s képesek az újításra.¹⁷ Pedig Eliot az irodalomban sem a romantikus zsenielmélet elkötelezettje, vagyis nem hisz a semmiből világokat teremtő alkotó mítoszában. Mannheim világnézeti-ideológiai elkötelezettségéből fakad az is, hogy példái is egy politikai irányból kerülnek ki: Freud, Marx és Lenin, Lord Keynes mindnyájan a politikai haladó baloldalhoz sorolhatók. De retorikailag találékonyan, a kör vallásos tagjainak ízlését figyelembe véve, a hegyi beszéd Krisztusára is utal.¹⁸ Szerinte ez az emlékezetes krisztusi tanítás is ilyenfajta értelmiségi kreativitás eredménye, ahogy kultúrtörténeti példája szerint a dzsessz is.

Baloldali világnézetéből fakadóan Mannheim számára sokkal fontosabb az elioti értelmiséghierarchia alsó régióinak szerepe – az eszméket nem elég „megtermelni”, szerinte elosztásuk (disszeminációjuk) is döntő jelentőségű. Joggal hívja fel a szociológus arra a figyelmet, hogy maga a középkori egyház is sok szinten tudta kommunikálni üzenetét, a magas kultúrától a korabeli tömegkultúráig. A tömegek korában azonban még fontosabb az, hogy a kultúra

16 Mannheim 2006, 163.

17 Mannheim 2006, 164.

18 A kereszténység és különösen a jézusi tanítás az európai modernítésben gyakran szerepel a baloldali gondolkodásmód példatárában.

a társadalom minden rétegéhez eljusson, ehhez pedig szerinte a tömegkultúra tájékoztató eszközeit is igénybe kell venni. A példát az értelmiségi innováció közvetítésére Descartes adta szerinte, aki a skolasztikus érvelés követhetetlen módszere helyett az egyszerű, értelemmel is belátható igazságok nyelvét beszélt. Mannheim szerint Descartes módszertani áttörése része volt annak a demokratizálási folyamatnak, amellyel az emberiség eljut a tudás valóban széles körű terjesztésének lehetőségéhez.¹⁹

Mannheim Polányira is utal saját hozzászólásában. Szerinte nem elegendő annak hangoztatása, hogy a kultúrát mint hagyományt fontos megvédenünk. Jogosnak mutatja persze azt a félelmet, amely szerint azokat az elitcsoportokat, amelyek századok óta adták tovább a kultúrát mint tapasztalatot, a tömegtársadalom elsöpri a színről.²⁰ Nyilvánvaló, hogy a gondolat a „tömegek lázadása” Ortega-féle felismerés továbbgondolása, a kulturális színtérre való rávetítése. Szerinte azonban nem elég a múlt értékeinek siratása. Sőt a múltbeli hagyományok megőrzésére irányuló igyekezet is kevés. Ehelyett kétlépcsős stratégiát ajánl: egyrészt biztosítani kell olyan zárt értelmiségi közösségek meglétét, mint amilyen a Moot, amelyek saját körükön belül képesek kihordani az új eszméket. Másfelől pedig – mai szóval – hálózatosodásra szólít fel. Szerinte létre kell hozni a zárt elitcsoportok közötti kommunikációt, mégpedig horizontális és vertikális irányban egyaránt, hogy ezáltal biztosítható legyen az eszmék megfelelő áramlása és dinamikája. Ily módon a kreatív és nonkomformista értelmiségi hang és az értelmiségi kisebbségi csoportokban megőrzött gondolat termékenyre fordítható, ami nélkül viszont a demokrácia alapvető működése is veszélyeztetett.

Azt is hangsúlyozza azonban Mannheim, hogy a kisközösségek ilyenfajta háromdimenziós hálózatának modelljét nem valamifajta nosztalgia mondatja vele, nem a kisközösségek világába való visszavágyódás az alapja annak. Épp ellenkezőleg: az lenne a célja, hogy valami új szülessen. Előke-rül nevezetes formulája, a „szabadság érdekében történő tervezés” (*planning*

19 Mannheim 2006, 166.

20 Mannheim 2006, 167.

for freedom) fogalma is.²¹ Ez a fogalom a következőképp határozható meg: „[Ú]gy szervezni, hogy az adott szervezet saját világán [cosmos] belül olyan szabályokat, íratlan törvényeket hozhasson, amelyek biztosítják a magányos gondolkodó, a szervezetlen gondolat szabadságát, azt a törekvést, amely a bevett rutinon túlmutat.”²²

Az innováció középpontba helyezése olyan fontos Mannheim számára, hogy még a hagyomány fogalmát is megpróbálja újra meghatározni. Szerinte ugyanis a hagyomány nem pusztán a múlt megértésére szolgál, hanem „csak akkor élő, ha van ereje ahhoz, hogy magát mindig az új helyzetekhez igazítsa”.²³ Nyilvánvaló, hogy itt is a forradalmi hevület hajtja a gondolkodót – a hagyományt odáig feszíti, hogy az majdnem alkalmassá válik arra is, hogy a fennálló hatalom ellen forduljon. Szerinte ugyanis ez az írástudók elitjének elsődleges feladata, hogy a fennálló hatalom kritikusaként váljon.

Eliot válasza Mannheimnek: a kultúra nem tervezhető

Mannheim tehát sajátosan egyesíti a keresztény írástudó és a progresszív értelmi-ségi figuráját. De nagyon meggyőző retorikával teszi ezt, és ezért viszontválaszában Eliot hangja nem is különösebben éles. Igaz, továbbra is úgy látja, hogy leginkább az osztálytól kell megkülönböztetni az írástudók kategóriáját. De persze megkülönbözteti saját osztályfogalmát Marxétól is. Elfogadja viszont azt a ket-tősséget, amit Mannheim felfedez az írástudókban: hogy egyszerre kell a hagyomány emberének és újítónak lennie. Persze sajátos, elioti módon igazolja ezt az állítását. Kinevezi a kontinentális konzervatizmus két kulcsfiguráját, de Bonaldot és de Maistre-t újítónak! Lehet, hogy egyenesen ironikus Eliot beszédmódja itt?

Van aztán néhány kritikai megjegyzése is. Nehezményezi, hogy Mannheim számára Descartes a racionalitás csúcsteljesítménye. Eliot filozófiatörténeti is-

21 Mannheim 2006, 168.

22 Mannheim 2006, 168.

23 Mannheim 2006, 169.

meretei megbízhatóak – ezért nem gondolja azt, hogy a kora modernitás a semmiből teremtett új világot. Épp ellenkezőleg látja: szerinte nem érthetjük meg Descartes-ot például a skolasztika ismerete nélkül. Vagyis a nagy hagyományt állítja szembe Mannheimnek a modernitást preferáló gondolkodásmódjával. Másfelől pedig a kultúrafogalmukban is érzékel egy pregnáns különbséget. Míg Mannheimnél a szabadság láthatólag egy topdown folyamat eredménye, Eliot szerint a kultúra valójában alulról is építkezik. Úgy látja, egy egészséges társadalomban egyfajta körforgás jön létre a kétféle hatásmechanizmus eredményeképp. A lényeg az, hogy szerinte semmi esetre sem lehet a kultúrát tisztán tervezhetőként elképzelni. Ezért nem fogadja el Mannheim kulcskategóriáját, a tervezett szabadságot sem.

Polányi az írástudókról: hagyomány, hit, igazság

Polányi Mihály úgy építi fel saját értelmezését az írástudókról, hogy a fogalmat a hagyománnyal elválaszthatatlanul összekapcsolja.²⁴ A hagyomány átadása az írástudó kiváltsága. A hagyományon belül elsősorban a kultúráról beszél, amely kifejezést a lehető legtágabb értelemben használja, mint „a szellem nagy örökségét: beleértve a vallást és a jogot, a tudományok százait és a technológiák ezreit, a történelmet, a filozófiát, a gazdaságot, a nyelvet és a zene, a festészet, a költészet stb. egész gazdagságát”.²⁵ Polányi itt egy későbbi diskurzust vetít előre, amely a kultúrát a nemzeti örökség sajátos formájaként tételezi.²⁶ Mégis klasszikus liberális az álláspontja, amikor az átadás szükséges aktusát a személyes felelősség kérdéskörébe sorolja. A személyes felelősséget viselő személyek között említi a klerikusokat, akiknek felelősséget kell vállalniuk azért, amit ő szellemi örökségnek nevez. „Az írástudók első feladata a szellemi örökség élet-

24 Polányi 2006.

25 Polányi 2006, 172.

26 The Concept and History of Cultural Heritage (CEU): <https://culturalheritagestudies.ceu.edu/concept-and-history-cultural-heritage>

ben tartása és átadása az utódoknak.”²⁷ Tevékenységének célja a szellemi örökség megőrzése, más szóval életben tartása.

Miután megfogalmazta az írástudók általános szerepét és küldetését, Polányi arra tesz kísérletet, hogy meghatározza sajátos feladataikat is. Mindekenelőtt felhívja a figyelmet az írástudók egészen belüli részársaságokra – ahogyan társadalmi mátrixukat bemutatja, úgy tűnik, mintha a középkori céhekhez hasonlóan működnének. A szakemberek kis, szakmai testületeire utal, amelyek saját szakmájukat ellenőrzik. Úgy tűnik például, hogy az írástudók ugyanolyan mester-tanítvány viszonyban működnek, mint a középkori céhek tagjai. Az írástudó cég(ek) leírásán túl Polányi azonosítja e szakmai önkormányzás feladatait is: a céheknek szerinte „felügyelniük kell a novíciusok tanonckodását, elnökölniük kell a teljes jogú tagok megbeszélésein, és ítéletet kell mondaniuk eredményeikről, vagy legalábbis tisztázniuk kell szakmai helyzetüket”.²⁸

Később úgy tűnik, hogy a klerikussággal a középkori gyülekezet egy másik formáját is összefüggésbe hozza: a vallási rendekét. Abból indul ki, hogy egy klerikusnak elhivatottságra (*dedicatio*) van szüksége ahhoz, hogy magas színvonalú munkát végezzen. Ha megnézzük a *dedicatio* kifejezés etimológiáját, azt találjuk, hogy a latin *dedicatio* kifejezés a „»dedicare: szentelni, hirdetni, megerősíteni, elkülöníteni« szóból származik”. Az etimológiai szótár emlékeztet arra, hogy a kifejezés 1600 körül kiegészül a következő jelentéssel: „önmagunk felajánlása valamilyen célra.”²⁹ Ebben az értelemben várható el az írástudóktól az odaadás: „Az írástudók közössége egyben tökéletes példája az elkötelezett társadalomnak, vagyis annak a társadalomnak, amely megszűnik abban a pillanatban, amikor megszűnik szolgálni.”³⁰ Ez a klerikálisok által nyújtott szolgálat a vallásos rendek szolgálatára emlékeztet: „Ahol odaadás van, ott szükségszerűen hit is van.”³¹

27 Polányi 2006, 172.

28 Polányi 2006, 173.

29 Dedication (n.), Online Etymology Dictionary. <https://www.etymonline.com/word/dedication>

30 Polányi 2006, 173.

31 Polányi 2006, 173.

Az írástudók tevékenysége ebben az értelemben hitük és az őket támogató társadalom hitének kifejeződése. E hit konkrét kifejeződési formái „a hagyományos készségek, értékek és belátások”.³² Persze a változás nyomása is mindig érzékelhető, ezért minden nemzedéknek választania kell a maga számára a hagyomány és a forradalmi változás közül.

Végül Polányi szerint három tétel kapcsolódik az írástudók hivatásának általa adott értelmezéséhez. Az első azt mondja ki, hogy az írástudók rétege azon társadalmi csoportokhoz tartozik, amelyek nem tudják saját feladatukat és fejlődési elveiket szabadon és radikálisan megváltoztatni, mivel szorosan összekapcsolódnak azon hagyománnyal, amelynek egyben védelmezői és kritikusai is. Másrészt a végső igazság keresésével kapcsolatban kijelenti, hogy erről nem mondhat le az ember, de csak a hagyományokra támaszkodva van rá esélye, mert ez tudja eligazítani az életben, s ez teszi lehetővé az írástudók véleményével való gyümölcsöző eszmecsereét. Végül pedig a szabadság letéteményesei az írástudók, hiszen amíg biztosítja az állam a klerikusok működését, addig ez természetesen korlátozza az állam (túl)hatalmát.

Eliot válasza Polányinak: lojalitás és eredetiség

Mint Eliot rövid válaszából kiderül, számára kulcsfontosságú, hogy megpróbálja kibékíteni egymással a művészettel kapcsolatos klerikusokra (*artistic clerisy*) és a tudományosság írástudóira (*scientific clerisy*) vonatkozó nézeteket.³³ Eliot elsősorban művészként közelített a kérdéshez, míg Polányi elsődleges tapasztalati horizontja a tudósé volt. Eliot nem kevéssé ambiciózus célja e két írástudásforma reintegrációja, szemben a korszakban meghatározó elidegenítéssel.³⁴

32 Polányi 2006, 173.

33 Eliot 2006b.

34 A két kultúra eltávolodását legnagyobb hatással C. P. Snow foglalta össze: Snow 2001. A természettudomány oldaláról megfogalmazott kritika éles vitát váltott ki, lásd például F. R. Leavis 1962. A vitáról átfogóan lásd Kimball 1994.

Úgy látja ugyanis, hogy ha nem sikerül az integráció, átfogó értelemben nem tudunk írástudókról beszélni.

Az amerikaiból angollá lett költő a kultúrák egymás közti viszonya is érdeklő. Egész pontosan a meghatározó európai kultúrák (Anglia, Németország, Oroszország) és a szatelitkultúrák viszonya. Szerinte ezek kapcsolata kulcsfontosságú, s ezért szerinte e viszonyokban sem a kisebbik fél teljes önfeladása, sem a teljes elszakadása nem lehet megoldás.

Érdekes, hogy Eliot Polányitól eltérően ítéli meg az írástudóknak a kultúra áthagyományozásában játszott szerepét. Eliot mint költő itt a teremtő eredetiség mellett teszi le a voksát.³⁵ Másfelől azonban a költőt az angol társadalom tradicionális szerkezete befolyásolja, amikor az osztályok hagyományátörökítő szerepére helyezi a hangsúlyt, s nem az írástudók ilyenét funkcióját erőlteti.

Míg a fenti pontok tekintetében Eliot kritizálja Polányit, megemlíti két olyan kérdést is, amely kifejezetten tetszik neki a magyar gondolkodó felvetései közül. Az egyik Polányinak az a felismerése, hogy kultúrát nem lehet „csinálni” – ez nem olyasmi, amit cselekvéseink közvetlen céljává lehetne tenni. „A kultúrát úgy írhatjuk le, mint amit nem tud senki más tervezni, csak Isten.”³⁶

Abban is egyetért Eliot Polányival, hogy a XX. században is rendkívül fontos a lojalitás, és ha többirányú lojalitás is fennáll, elkerülhetetlen a lojalítások konfliktusa. Az írástudót is köti a lojalitás, még akkor is, ha keresztény írástudóként valamely magasabb instancia iránt elkötelezett. Nemcsak olyan elvont értékek iránt, amilyen az igazság, a szépség és a szentség, hanem értelmiségi társai iránt is, szerte a világon. Az írástudó egyetemes felelősségére utal Eliot, amikor kijelenti, hogy ha az írástudó felsőoktatási intézményhez kötődik, akkor kutatásai során nemcsak az adott intézmény polgáraihoz kell lojálisnak lennie, hanem – a tudományos kutatás egyetemes igazságra törekvése miatt – más egyetemeken kutató társaihoz is. Ha pedig keresztény lelkipásztorként működik írástudónk, akkor mindenféle más keresztény iránt is lojálisnak kell bizonyulnia.

35 Itt érdemes visszautalnunk Eliot nevezetes esszéjére: Eliot 1981.

36 Eliot 2006b, 175.

Összefoglalás: a keresztény írástudók konzervatív, progresszív és liberális védelme

Ez a rövid áttekintés nyilván nem tudott árnyalt képet festeni a Moot-kör izgalmas szellemi építkezéséről a második világháború legsűrűbb éveiben. Három szereplő eszmecseréjét villantottuk fel, akik korszakuk meghatározó gondolkodói közé tartoztak, pedig külföldről érkeztek az Egyesült Királyságba. Közülük nemzetközileg T. S. Eliot a legismertebb, ő a modern nyugati költészet emblematikus alakja. Ám Mannheim és Polányi sem lebecsülhető szellemi befolyással bírt korában és halálukat követően is – mondhatni, a humán tudományok területén a legbefolyásosabb magyar származású gondolkodók közé tartoztak.

Háromjuk eszmecseréje azért is különösen érdekes, mert mindhárman más-más perspektívából beszéltek, s mégis számos ponton hasonlóképp ítélték meg a háború utáni szellemi helyzetet. Míg Eliot világosan kiállt egy konzervatív, vallásos nézőpont mellett, addig Mannheim sok tekintetben a korra jellemző progresszív baloldali állameszmény hívének mutatkozott, Polányi pedig leginkább a klasszikus (XIX. századi) liberalizmushoz közel álló nézetrendszert képviselt. A meglepő az, hogy mindkét magyar gondolkodó támogatólag viszonyult Eliot alap gondolatához, hogy a háború után a keresztény írástudóknak kiemelkedő jelentőségű szerepük lesz. Ez a gondolat ugyan nem nyert visszaigazolást a háború utáni európai történelemben, ám mindmáig megfontolandó alternatíváját jelenti mind az utópisztikus felvilágosult-ateista értelmiségi szerepfelfogásnak, mind pedig valamifajta értelmiségellenes jobboldali populizmusnak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs 2003.** Balázs Zoltán: *Kolnai Aurél. Új Mandátum*, Budapest, 2003.
- Balázs 2005.** Balázs Zoltán: Szempontok Kolnai Aurél politikai gondolkodásának rekonstrukciójához. *Politikatudományi Szemle*, 14. (2005), 3–4. 27–36.
- Clements 2010.** Clements, Keith (ed.): *The Moot Papers: Faith, Freedom and Society 1938–1944*. T & T Clark, London, 2010.
- Eliot 1981.** Eliot, T. S.: Hagymány és egyéniség. In T. S. Eliot: *Káosz a rendben*. Gondolat, Budapest, 1981. 61–72.
- Eliot 2006a.** Eliot, T. S.: On the Place and Function of the Clerisy. *Journal of Classical Sociology*, 6. (2006), 2. 156–162. <https://doi.org/10.1177/1468795X0600600202>
- Eliot 2006b.** Eliot, T. S.: Comments by T.S: Eliot on Michael Polanyi's Notes on the Clerisy. *Journal of Classical Sociology*, 6. (2006), 2. 174–177. <https://doi.org/10.1177/1468795X0600600206>
- Fülöp 2007.** Fülöp Endre: Polányi Mihály. *Phronesis*, 1. (2007), 2. 23–36. <https://doi.org/10.1155/2007/28340>
- Gábor 1996.** Gábor Éva: A közép-európai liberális filozófia tradíciója. A liberális laissez-faire demokráciától a központilag tervezett társadalomig: Karl Mannheim tervezéskonceptiója és liberális kritikája. *Polanyiana*, 5. (1996), 1. 113–126.
- Gelwick 1965.** Gelwick, Richard: *Michael Polanyi: Credere Aude. His Theory of Knowledge and Its Implications for Christian Theology*. ThD dissertation, Pacific School of Religion, Berkeley (Ca), 1965.
- Grimley 2007.** Grimley, Matthew: Moot (act. 1938–1947). In *Oxford Dictionary of National Biography*, 2007. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/67745>
- Kettler–Meja–Stehr 1984.** Kettler, David – Meja, Volker – Stehr, Nico: *Karl Mannheim*. Tavistock, London, 1984.
- Kimball 1994.** Kimball, Roger: The Two Cultures' today: On the C. P. Snow – F. R. Leavis controversy. *The New Criterion*, 12 February 1994.
- Kolnai 1977.** Kolnai, Aurel Thomas. *Ethics, Value, and Reality: Selected Papers of Aurel Kolnai*. Athlone Press, London, 1977.
- Kolnai 2005.** Kolnai, Aurél: *Politikai emlékiratok*. Ford. Balázs Zoltán – Palotai Borbála, Európa, Budapest, 2005.

- Kurlberg 2013.** Kurlberg, Jonas: Resisting Totalitarianism: The Moot and a New Christendom. *Religion Compass*, 7. (2013), 12. 517–531. <https://doi.org/10.1111/rec3.12092>
- Leavis 1962.** Leavis, Frank Raymond: *Two Cultures? The Significance of C. P. Snow*. Chatto & Windus, London, 1962.
- Mannheim 1999.** Felkai Gábor (szerk.): *Mannheim Károly. Új Mandátum*, Budapest, 1999.
- Mannheim 2000.** Mannheim, Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Ford. Bendl Júlia et al. Osiris, Budapest, 2000.
- Mannheim 2006.** Mannheim, Karl: Letter from Karl Mannheim. *Journal of Classical Sociology*, 6. (2006), 2. 162–169. <https://doi.org/10.1177/1468795X0600600203>
- Menczer 1962.** Menczer, Béla: *Catholic Political Thought, 1789–1848*. University of Notre Dame Press, Notre Dame (Ind.), 1962.
- Mullins–Jacobs 2005.** Mullins, Phil – Jacobs, Struan: Michael Polanyi and Karl Mannheim. *Tradition and Discovery*, 32. (2005), 1. 20–43. <https://doi.org/10.5840/traddisc2005/20063218>
- Mullins–Jacobs 2006.** Mullins, Phil – Jacobs, Struan: T. S. Eliot’s Idea of the Clerisy, and its Discussion by Karl Mannheim and Michael Polanyi in the Context of J. H. Oldham’s Moot. *Journal of Classical Sociology*, 6. (2006), 2. 147–156. <https://doi.org/10.1177/1468795X06064852>
- Nagy 1992.** Nagy Endre: Előszó. In Polányi Mihály: *Polányi Mihály filozófiai írásai I–II*. Vál. Nagy Endre – Újlaki Gabriella, ford. Beck András et al., Atlantisz, Budapest, 1992.
- Polányi 1992.** Polányi Mihály: *Polányi Mihály filozófiai írásai I–II*. Vál. Nagy Endre – Újlaki Gabriella, ford. Beck András et al. Atlantisz, Budapest, 1992.
- Polányi 1994.** Polányi Mihály: *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához I–II*. Ford. Papp Mária, Atlantisz, Budapest, 1994.
- Polányi 2002.** Molnár Attila Károly: *Polányi Mihály*. Új Mandátum, Budapest, 2002.
- Polanyi 2006.** Polanyi, Michael: Letter from Michael Polanyi. *Journal of Classical Sociology*, 6. (2006), 2. 172–174. <https://doi.org/10.1177/1468795X0600600205>

- Polanyi 2016.** Polanyi, Michael: *Society, Economics and Philosophy: Selected Papers of Michael Polanyi*. Ed. by R. T. Allen, Transaction Publishers, New Brunswick (NJ), 2016.
- Scott 1994.** Scott, Peter: The Social Crisis and Its Discontents. In A. David Moody (ed.): *The Cambridge Companion to T. S. Eliot*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 60–76. <https://doi.org/10.1017/CCOL0521420806.005>
- Snow 2001.** Snow, Charles Percy: *The Two Cultures*. Cambridge University Press, London, 2001.
- Torrance 2002.** Torrance, Thomas F.: Polányi Mihály és a keresztény hit: személyes beszámoló. *Polanyiana*, 15. (2002), 1–2. 167–176.